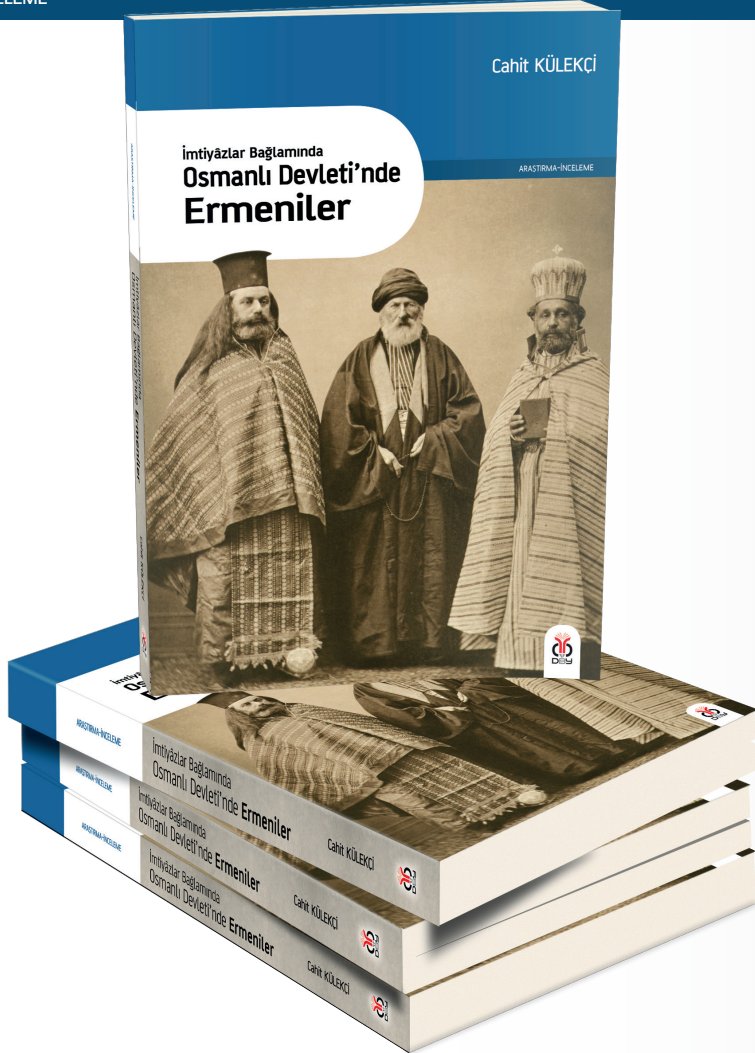

Cahit KÜLEKÇİ

İmtiyâzlar Bağlamında
**Osmanlı Devleti'nde
Ermeniler**

ARAŞTIRMA-İNCELEME

İçindekiler

Kısaltmalar	6
Önsöz	11
Giriş	13
□ Amaç, Kaynaklar/Araştırmalar ve Usûl Hakkında	13
□ Kavramsal Çerçeve: İmtiyâzât-ı Ecnebiyye.....	22
□ Toplumsal ve Malî Açından XIX. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti.....	30

Birinci Bölüm DİNİ VE KÜLTÜREL İMTİYAZLAR

1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ermeni Toplumunun Durumu	43
2. Ermeni Patrikliği/Kiliselerine Tanınan İmtiyazlar	61
□ Kiliseler Bağlamında Rumlar Karşısında Ermenilere Tanınan İmtiyazlar	63
□ Kilise Gelirleri	72

□ Kilise Tamir ve Bakımları.....	75
□ Âyinlerin İcrâsı.....	83
□ Mezarlıkların Kullanımı.....	86
3. Mezhebî İmtiyazlar Hususu.....	93
□ Kadîm Ermeni Kilisesi.....	99
□ Katolikler.....	107
□ Protestanlar.....	113
4. Eğitim.....	119
5. Yayın Faaliyetleri.....	127
6. Sivil Toplum Kuruluşları.....	137

İkinci Bölüm SİYASÎ İMTİYAZLAR

1. Siyasî Haklar Açısından Ermeniler.....	145
2. Tanzîmat Fermânı ve İmtiyazlar.....	163
□ Azınlıkların Statülerinin Yeniden Tanımlanması.....	171
3. Islahât Fermânı ve Ermeniler.....	179
4. Islahât Fermanı Sonrası Süreçte Ermeniler ve Paris İmtiyâz Anlaşması.....	183
5. Siyasî İmtiyazların Bir Neticesi Olarak: Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti.....	189
□ Cem'iyetin Tarih Te'sisi.....	190
□ Cem'iyetin Müesseseleri.....	190
□ Cem'iyetin Maksad ve Gâyesi.....	190
□ A'zâlık.....	191
□ Â'zâlık Şerâidi.....	192
□ Reîs-i Fahrîler.....	192
□ Müfettiş-i Umûmîler ve Müfettişler.....	192

□ Teşkilât-ı İdâre.....	193
□ Hey'et-i Umûmî.....	193
□ Hey'et-i İdare.....	194
□ Hey'et-i İdare Erkânının Vezâifi.....	196
□ Tahsîl Me'mûrî.....	197
□ Cem'iyetin Vâridatı.....	198
□ Şuebât.....	198
□ Cem'iyetin Hükûmet ile Münâsebeti.....	199
Sonuç.....	201
Bibliyografya.....	205
Dizin.....	219

Önsöz

Son dönemde Ermeniler hakkında yapılan araştırmaların sayısının arttığı görölmektedir. Bu durum elbette sadece ölkemize münhasır değildir. Ancak özellikle siyasi açıdan yapılan araştırmaların, belirli noktalarda toplandığı da bir vâkıdır. Başta tehcir olmak üzere, konunun bağlamından uzak araştırmalar, hakikati ortaya koymak yerine bir kesimi suçlu göstermeye çalışmakta, böylece Ermenilerin toplumsal tarihlerine ilişkin veriler göz ardı edilebilmektedir.

İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ismini verdiğimiz çalışmamızda biz, başta “Tehcir” olmak üzere “Osmanlı Devleti'nde Şark Sorunu” gibi konuların arka planını incelemeyi, dolayısıyla bağlamından koparmadan, Ermenilerin hem siyasi hem de toplumsal tarihlerine ait tarihi bir çerçeve sunmayı hedefledik.

Bilindiđi üzere, Osmanlı'nın özellikle son yüzyılında azınlıklar, İngiltere, Fransa, Rusya, ABD gibi devletlerin tahrikiyle sorun haline gelmiştir. Devletin gelişen siyasi olaylara atfen birtakım önlemler geliştirmesi, tabiri câizse reaksiyon göstermesi de bu bağlamda anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim imtiyazât-ı ecnebiyye de bu reaksiyonlardan birisi olarak değerlendirilmelidir. Esâsında konuyu tahkik

etme gayretimiz de bundan kaynaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin azınlıklar karşısındaki tutumu, ifsâd hareketlerine karşı önlemleri, başta Rumlar olmak üzere Ermenilerin sair milletlerle olan münasebetleri ana hatlarıyla çalışmamızda yer almıştır.

İki ana bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, Ermenilere dinî ve kültürel, ikinci bölümünde ise siyasî alanda sağlanan ayrıcalıklara yer verilmiştir. Ayrıca bu bölüme Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti'nin nizamnâmesinin çeviri metni de eklenerek, devletin Ermeni toplumuyla olan siyasî münâsebetine dikkat çekilmiştir.

Arşiv vesikalarının yoğun olarak kullanıldığı kitabımızda, Ermeni müellifler tarafından hazırlanan araştırmalara da yer verilmiş, dönemin fotoğrafı olduğu gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Kitabımızın hazırlanması ve basımı esnasında emeği geçen DBY Yayınları çalışanlarına, Prof. Dr. Eyyüp Tanrıverdi'ye, Doç. Dr. Şaban Öz'e, hâssaten çalışmalarımız sırasında ihmâl ettiğim tüm âile bireylerime teşekkür ederim.

Cahit Külekçi
Malatya, 2017

Birinci Bölüm

DİNÎ VE KÜLTÜREL İMTİYAZLAR

1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ermeni Toplumunun Durumu

Sultan II. Mahmûd (1785-1839), İzmit'e bir ziyarete giderken yolda boğazına lale takılmış, sürüklenerek götürülen bir kadına rastlar. Kadını sürükleyen gruba müdahale ettiren II. Mahmûd, kadını yanına çağırarak meselenin aslını öğrenmeye çalışır. Kadını sürükleyerek götürülen grubun Ermeni olduğu bilgisini alan II. Mahmûd, kadının da Ermeni olabileceğini düşünür. Ancak kadın, “*Sultanım, İslâm oldum ben; lâkin bunlar benim din değiştirmemi istemediklerinden deli olduğumu düşünüyorlar, onun için beni alıkoyuyorlar.*” şeklinde bir açıklama yapar. II. Mahmûd derhal kadının durumunun araştırılmasını ister ve yapılan araştırma neticesinde kadının sağlıklı olduğu anlaşılır. Bunun üzerine Sultan II. Mahmûd kadını, kendisini muayene eden cerrah Latif Efendi'ye emanet eder ve kadına da geçimini temin edebilmesi için yüz kuruş maaş bağlar. Gerçi bu olaydan bir müddet sonra kadından haber alınamaz ve bağlanan maaş tekrar hazineye aktarılır;¹ ancak 1845 yılında gerçekleştiği aktarılan bu

¹ BOA, C. SM., 81/ 4093 [1261]

1. Siyasî Haklar Açısından Ermeniler

Ermeni milleti ile Osmanlı Devleti'nin münasebetlerinin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çok kısa bir zaman sonra başladığı ve giderek artan bir yoğunlukta devam ettiği bilinmektedir. Ana hatlarıyla belirtmek gerekirse “Ermeni”, Anadolu'nun doğusunda, Ermenistan olarak bilinen bölgede yaşayan, Hıristiyan inancına mensup insanların ırkî¹ hususiyetlerini tanımlayan bir kelimedir. Ermeni milletinin, Trakya tarafından Anadolu'nun doğusuna olan göçlerini takip eden süreç sonrasında² bu ismi aldığı düşünülmektedir. Bölgeye göç etmeden evvel Ermenilerin hangi isimle anıldıkları hususunda hayli tartışma yapılmış, ancak kanıtlanabilen bir sonuca varılamamıştır. Neredeyse tüm târihî kaynaklar tarafından reddedilmesine rağmen,

¹ Ermenilerin ırkî geçmişleri üzerinde çokça çalışma yapılmış, ancak belirli sonuçlara ulaşılabilmektedir. Ermenilerin etnik ve antropolojik bakımdan sade bir ırka mensup olup olmadıkları hakkında bkz: M. Sadi Koças, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklular'dan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970, s. 41, 42 vd.

² James Minahan, *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States*, USA 1998, s. 4.

Dizin

- A**
- II. Abdülhamid 20, 58, 93, 176
III. Ahmed 58
Ahmed Cevdet Paşa 19, 20, 179, 185
Ahmed Lütfi Efendi 20
Ahtamar 62
Akkerman Anlaşması 153
Ali Suavi 20, 184
Alp Arslan 147
Amerika 55, 93, 113, 114, 118, 141, 155
Amlorti (Manastırı) 121
Anadolu 27, 28, 29, 31, 46, 47, 48, 56, 63, 82, 141, 145, 154, 201, 202
Anadolu Selçuklu 27
Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği 141
Ankara 22, 91
Antep 155
Arapgir 116, 124
Ararat 53
aristokrat 39
- Arnavut 150
Artin Sivacıyan 133
Aşai Rabbani 97
Avedis Berberyan 128
Avrupa 18, 24, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 50, 51, 52, 54, 118, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 170, 171, 172, 173, 181, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 199
Avrupa Birliği Sözleşmesi 24
Avrupalı tüccarlar 36
Avusturya 183, 184
Aya Yani Kilisesi 69
Ayestefanos 82
- B**
- Bâb-u Feyrûzğubaz 147
Bâbu'l-Ebvâb 147
Bâcuneys 147
Badmutyun Catus 136
Bağrevend 147
Balat 122
Bekir Paşa (Diyarbakır Valisi) 79

Berzaa 147
Beşiktaş 48, 84
Beykoz 92
Beylegân 147
Beyoğlu 122, 125, 150, 154
Bezciyan 58, 159
Bilecik 84
Bimen Zartaryan 128
Bitlis 121, 122
Bitlisli Rahip Arakel 128
Bogos Kirişciyan 131
Boğos I. Kirkoryan 96
Bulgar 150
Bursa 28, 52, 78, 113, 149, 188, 202
Büsfürrecân 147
Büyükdere 173

C
Câbi-zâde 78
Cavid Baysun 19
Cenevizliler 31
Cenevre 141
Cerbâ 26
Cihân Beradlar Matbaası 189
cizye 26, 171
Clement Galano 95
Clu Clux Clan 141
Congregatio de Propaganda Fide 95
Cüreş 26

D
Dadyan 58, 159
Dalmaçya 29
Debîl 147
Dersaadet 19, 20, 167
Dersaâdet Bankası 57
Dionysius Garabedian 97
Diyarbakır 79

Dubrovnik 29
Düzoğlu (Düzyan) 58, 159

E
Ecmiyadzin 62, 82, 186
Edirne 80, 116
Edmondo De Amicis 22
Edward Bolag 131
ekümenik 46
Engürülü Rahip Abraham 128
Erciş 147
Eremya Çelebi 22, 128
Erivan 62, 82, 128
Erivanlı Simon 122
Ermeni 12, 15, 16, 17, 21, 22, 24, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 68, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203
Ermeni Kilisesi 46, 53, 73, 82, 92, 96, 99, 116, 139, 188
Ermeni Milleti Nizamnâmesi 21, 81, 102, 122
Ermeni Pazarı 148

Ermenistan 53, 118, 136, 141, 145, 146, 147, 177
Ermeni Zadeğân Cemiyeti 154
Ermeşe 79
Errân 147
Erzurum 85, 113, 141
Eyle 26
Ezrûh 26

F
Fatih Sultan Mehmed 17, 31, 61, 62, 63, 149, 202
Fırat Nehri 45
Fransa 11, 37, 38, 39, 55, 68, 94, 112, 152, 175, 181, 184, 185
Fransa Anayasası 38
Fukara Cemiyeti 139
Fukaraperver Nisvân Cemiyeti 154

G
Gabele 147
Galata 31, 57, 122, 136, 150
Galatasaray Lisesi 170
gayr-ı müslim 13, 15, 17, 24, 26, 30, 36, 37, 39, 40, 44, 48, 49, 55, 57, 83, 88, 90, 106, 120, 149, 150, 157, 159, 169, 170, 179
Gevont Dayyan 129
Gregory Orlov 33, 156
Gülhane 164, 174

H
Hagop Anasyan 128
Halep 136
Halil İncılık 25
Harutyun Mırmıryan 128
Haygazyan 53
Helât 147

Hınçak 141
Hristiyan 38, 47, 50, 61, 67, 72, 107, 145, 150, 157, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 185, 201
Hızır Bey (Aydınoglu) 27
Hızır İlyas (Mahallesi) 80
Hîlat 147
Hosep Vartan Paşa 128
Hotin 68
Hovakim 149, 202
Hovhannes Der Sahakian 97
Hovhannes Mühendisyan 131
Hovhannes XI. Çamaşırıyan 96
Hovnan Palakaşyan 128
Hovsep Vartan 132
Hrand D. Andreyan 128
Hristiyan 13
Hz. Peygamber (as) 24, 26

İ
imtiyazât-ı ecnebiyye 11
İngiltere 11, 39, 161, 169, 175, 184
İrminiyye 147
İslâm Ansiklopedisi 23
İstanbul 13, 15, 19, 20, 22, 48, 49, 61, 62, 63, 64, 70, 71, 80, 82, 83, 86, 90, 91, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 139, 142, 148, 149, 150, 154, 155, 158, 160, 161, 173, 182, 184, 187, 189, 202, 203
İstanbul Arkeoloji Müzesi 20
İstinye 48
İtalyan 14, 157
İzmir 47

J
Joseph Emin 187

Joseph Greene 130

K

Kabk Dağı 147
Kadıköy Konsili 46
Kamâme Kilisesi 65, 66, 68, 84
Kâmûs-ı Türkî 23, 26
Kanûnî Sultan Süleyman 31
Karadeniz 31, 184
Kara Haç Cemiyeti 141
Karalar (Köyü) 85
Kars 81
Katolik 21, 47, 51, 54, 70, 88, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 125, 157, 181, 187
Kayseri 91, 138
Kevork Pamukciyan 21
Kıbrıs Kralı Henri 27
Kıbrıs Krallığı 27
II. Kılıç Arslan 148
Kırım Harbi 34, 156
Kırmızı Komite/Haç Cemiyeti 154
Kiegesmes Kalanos 122
Kilikya 47
Kocaeli 79, 148
Konstantinapol 45
Köybaşı 48
Krikor Lusavoriç 96
Kudüs 62, 65, 67, 68, 84, 100, 109, 134, 181
Kuruçeşme 48
Kutsal İttifak 28
Kuzguncuk 48
Küçük Kaynarca Anlaşması 31, 34, 156

L

Latif Efendi 43
Latin 28, 96, 122, 187, 189
Latince 53
Lekz 147
Levon Panos Dabağyan 22, 142
Libaçlı Köyü 125
Limni 78
Lord Stratford Canning 169
Lübnan 118

M

II. Mahmûd 19, 35, 43, 164, 175
Makna 26
Mangantz Varnjadun 121
Marksist Ermeniler 141
Meclis-i Umûmî 171
Meclis-i Vâlâ 71, 171
Mehitarist 50
Mekâtib-i Şâhâne 126
Melik Şah 147
Meryem Ana Kilisesi 80
Merzifon 155
Miğhitarist 50, 52, 53, 54
M. Münir Aktepe 20
Movses Bağramyan 187
Musa Çelebi 29

N

Napolyon 151
Narsisyan Okulu 136
Nerses Şınorhali 96
II. Nerses Varjabedian 82
Neşevâ 147
Nikola (Rus Çarı) 82
Nizam-zâde Seyyid 78

O

Ohannes Düzoğlu 58
Orhan Bey 28, 29
Ortadoğu Ermeni Protestan Kiliseler Birliği 118
Ortaköy 48, 49
Ortodoks 47, 61, 70, 89, 96, 98, 181
Osmanlı Bankası 170
Osmanlı Devleti 11, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 24, 28, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 48, 54, 55, 57, 58, 63, 68, 71, 72, 75, 77, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 97, 98, 99, 101, 103, 106, 108, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 127, 129, 130, 133, 140, 141, 142, 145, 148, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 202

P

Padova 54
Papa Gregorius 95
Paris 54, 124, 154, 183, 184, 185, 203
Propaganda Koleji 95
Protestan 21, 92, 98, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 135, 155, 157
Protestan Ermeni Cemiyeti 155

R

Ragusa 29
Rodos 47
Roma 45, 46, 47, 51, 52, 61, 62, 63
Roma Katolik Kilisesi 51
Roma Kilisesi 46

Rum 57, 62, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 89, 90, 91, 92, 99, 106, 119, 126, 147, 150, 160, 174, 175, 176, 202
Rumeli 28, 85
Rumlar 12, 59, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 71, 89, 91, 94, 98, 173, 174, 175, 179, 180
Rusya 11, 18, 37, 39, 55, 93, 94, 112, 141, 153, 161, 175, 181, 182, 184

S

Safvan b. Muattal 147
Sâhibu's-Serîr 147
Samatya 73, 149, 154, 188, 202
Sarıyer 48
Sarkis Hovhannesyan 22, 49
Sarraf Sarkis Hovhanneasyan 128
Selçuklular 27, 28, 31, 46, 147, 201
III. Selim 67, 187, 188
Senakerim Der Minassian 97
Sırbistan 34, 153, 156
Simon Eremyan 128
Sirâc-Tayr 147
Sis 62
Sis(e)cân 147
Sivas 90, 115
Sivrihisar 124
Soğdebül 147
Sulumanastır Kilisesi 149, 188
Surb Hovhannes Kilisesi 70
Surb Ohannes Kilisesi 74

Ş

Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi 19
Şimşat 147
Şirvan 147

T

Tanzîmat 19, 163
Tarabya 48, 173
Taşnak 141
Tebâle 26
Tebûk Seferi 26
Tefâvur (Panayır) 85
tehcir 11, 45
Tekirdağ 70, 85, 116
Tepebaşı 74
Tiflis 141, 147
Tokmak Burnu 48
Topkapı 91, 139
II. Toros 148
Trakya 145
Türk Dil Kurumu 22

Ü

Ümit Burnu 31
Üsküdar 48, 74, 91, 122

V

Vahram Torgomyan 128
Vartan Artinian 21
Vatikan 53
Venedik 29, 31, 50, 51, 52, 53, 54

Y

Yahudiler 113, 175, 180
Yavuz Sultan Selim 66
Yeniköy 48, 173
Yetvart Alyanakyán 128
Yunanistan 34, 55, 151, 153, 156

Z

Zabtiye Nezâreti 73
Ziyad Kalesi 147
Ziya Yılmaz 19

İmtiyâzlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ, 1974'te Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Adana'da tamamladı. 1993 yılında Adana İmam- Hatip Lisesi'nden mezun olduktan sonra aynı yıl 9 Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi'ne girdi. 1998 yılında lisans eğitimini tamamladı. 1999 yılında önce İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne ardından, 2001 yılında Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesine atandı. 2003 yılında *Osmanlı Devleti'nde Ermeniler (1789- 1839)* teziyle yüksek lisansını, 2009 yılında *Sosyo- Kültürel Açından İstanbul Ermenileri* teziyle doktorasını tamamlayarak, 2011 yılında İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesinde Yardımcı Doçent olarak göreve başladı. 2016 yılında Doçent ünvanını alan Külekçi hâlen aynı fakültede İslam Tarihi ve Sanatları bölüm başkanlığı görevini yürütmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Müslümanlarla Ermenilerin siyasî anlamda karşılaşmaları VII. Yüzyılın ilk yarısına tesadüf ederken, Müslüman Türklerle münasebetlerinin yoğun hal alması daha çok Selçuklular dönemine rastlamaktadır. Türklerin Müslüman olmalarından kısa bir süre sonra Anadolu'da Müslüman Türkler tarafından kurulan İslâm hâkimiyetine paralel olarak, söz konusu münasebetlerin arttığını söylememiz mümkündür. Bu münasebetlerin sadece siyasî sahaya münhasır kalmadığını, belki kısmen de olsa sosyo- kültürel alana da sirayet ettiğini ayrıca ifade edebiliriz. Vâkıa XI. yüzyıldan itibaren sıklaşan münasebetler Ermenilerin bazen çeşitli etnik kimliğe sahip Hıristiyan askerlerle birlikte Türklere karşı, bazen de kendi dindaşları olan Rumların uyguladığı dini, siyasi ve iktisadi baskılar üzerine, Türklere birlikte Hıristiyan dünyaya karşı olmuştur. XI. yüzyıldan sonra Selçuklularla yoğun münâsebete giren Ermenilerle Bizanslı Ermeniler arasında Ermeni yazarlarca da sık sık ifade edildiği üzere, dini, kültürel ve hukuki büyük farklılıklar görülmeye başlamıştır. Böylece Ermeniler bir taraftan İslamiyet'in diğer taraftan da Türklüğün fethedilen yerlerde gayr-i müslimlere uyguladığı serbestiyet ve adaletten faydalanma imkânı bulmuşlardır. Osmanlıların ilk zamanlarında Müslüman olmayanlara karşı uygulanan bu siyaset, XIV. ve özellikle XV. Yüzyıldan itibaren verilen bazı imtiyâzlarla özellikle Ermeniler lehine gelişmeye, genişlemeye başlamıştır.

DÜN BUGÜN YARIN YAYINLARI
Ankara Caddesi, Ünal Han No: 21/4
Çağaloğlu, Eminönü - Fatih / İstanbul
Tel. - Faks: +90 212 526 98 06
www.dby.com.tr • dby@dby.com.tr

ISBN 978-605-4635-40-5

9 786054 635405